

Ekonomernas Guernica

Rädslans metaforer och produktionen av mening

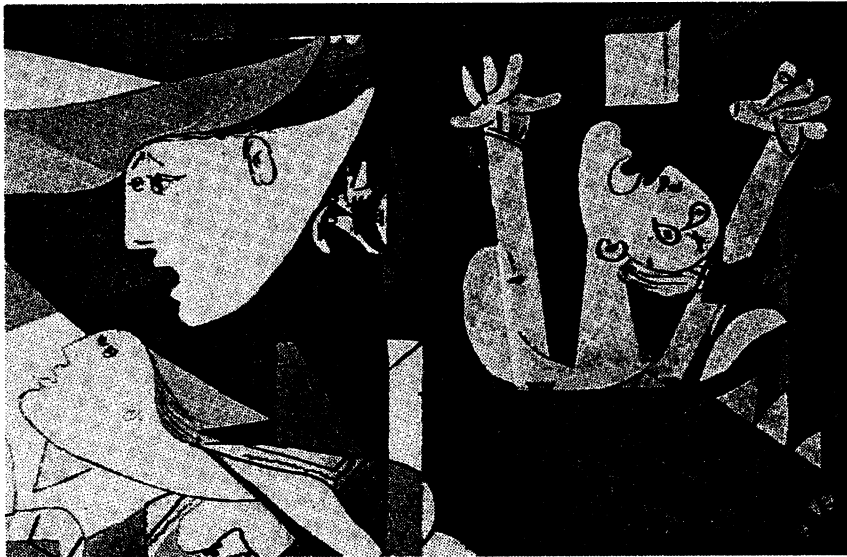
KERSTIN JACOBSSON och GEIR A. ØYGARDEN

Uppsala universitet, Sociologiska institutionen

Inledning¹

Extrema situationer kräver sina egna uttryck. Eller rättare sagt, extrema situationer spränger ramarna för etablerade uttryck. På slutet av 1930-talet blev en baskisk by ödelagd av tyska bombplan i de spanska fascisternas tjänst. Denna händelse gav upphov till Pablo Picassos kanske mest kända tavla, *Guernica*. Bilden är konstnärens försök att beskriva det obeskrivliga. I en symbolisk mosaik, i ett bildspråk av lösryckta uttryck, fångar Picasso det obegripliga, det som saknar ord. *Guernica* är ett försök att ge rädslan ett uttryck.

Vad kan denna målning förmedla? Kanske att vi har ett behov av att bildliggöra det vi inte kan kontrollera, och att vissa händelser blir oss så allsmäktiga att vi bara kan uttrycka dem i fragment, spillror och bitar, samt att den kaotiska, överkliga och oförståeliga verkligheten bara kan kommuniceras genom metaforer.

"Detalj ur Picassos *Guernica* (1937)"

Men detta är ingen konststudie. Ändå kan *Guernica*, förstått som en analogi, vara en infallsvinkel till vårt arbete. Vi ska nämligen studera hur dagens ekonomer begreppsätter och uttrycker en ekonomisk verklighet stadd i snabb förvandling. Det är då frågan om en verklighet som inte skrämmer med fallande bomber – utan med fallande börskurser. Det är heller inte en verklighet där hotet är trycket från detonationer och exploderande blindgångare – hotet är trycket från marknaden och en exploderande statsskuld. I denna ekonomiska verklighet är det inte flygplanen som skapar rädslan, men däremot räntorna – som nu är ”det som färdas snabbast över jorden”.²

Den centrala frågan är: Hur konceptualiserar dagens ekonomer en situation som inte längre följer det förväntade? Upplevelsen av att gamla sanningar och koder för verkligheten inte längre gäller, innebär att det inte heller existerar begrepp inom den ekonomiska diskursen för att förklara dessa processer. Det är allmänt känt att i tider av kris brukar begreppsproduktionen intensifieras. Med andra ord, den ekonomiska situationen under 1900-talets sista decennier kräver sina egna uttryck. Hur ser då ekonomernas *Guernica* ut?

Vi studerar här ekonomernas försök att bildliggöra en situation som framstår som både oförklarlig och hotfull. Vår tes är att ekonomerna saknar adekvata begrepp för att tolka och förklara förändringarna i ekonomin. Vi menar att de saknar språk för att begrepsliggöra det oförklarliga och det oväntade, liksom de saknar adekvata förklaringsmodeller. Men vår tes går längre än så. Vi föreslår att denna oförmåga på ett fundamentalt sätt grundar sig i en inomdisciplinär brist på vana att begreppsätta den kaotiska empiriska mångfalden, och inte minst den kontingenta verkligheten.

Vår avsikt med den här studien är dels att studera hur ekonomer talar och tänker om ekonomin, dels att sätta in denna diskurs i ett större teoretiskt perspektiv.³ Härvid kommer ekonomernas metaforanvändning att belysas och problematiseras.

Låt oss ta vår utgångspunkt i några exempel på hur man idag resonerar om ekonomin. Eller mer precist, hur fackekonomer – när de kommer till tals i ett offentligt forum – konceptualiserer ekonomiska förändringar. Följande citat är hämtat från radioprogrammet *Ekonomiska klubben* den 22:a juli 1995:

Det har kommit ett par rejäla kastbyar på världens finansmarknader här i sommar. Den senaste nu i veckan, med högsta vindstyrka i dom amerikanska farvattnen. Det var en vindkantring dessutom på 180 grader, helt om alltså, från pessimism till – skall vi kalla det garderad optimism – vilket då med marknadens logik innebar högre räntor och lägre börskurser. Hittills så har – hör och häpna – den, normalt så ranka, svenska marknaden faktiskt klarat sig riktigt hyggligt i kastbyarna, hyggligt jämfört då med vad vi tvingats vänja oss vid är väl bäst att tillägga.⁴

Det här citatet – som var programmets introduktion – blev under sändningen föremål för olika tolkningar:

”– Den här beteckningen kastby är lite förhastad, det är snarast fråga om stadigt ökande vindstyrka upp mot frisk kuling, eller någonting sådant där – liten kuling som norrmännen säger.

– Ja, kanske. Debatten på marknaderna bland prognosmakare i USA har en tid handlat om huruvida den amerikanska ekonomin håller på att kraschlanda [. . .] eller om den håller på att mjuklanda.

– Eller gå på grund då”.

Radiolyssnarna fick också höra om olika försök att hjälpa: ”en inbromsande amerikansk konjunktur lite på traven” och att ”det som centralbankerna gör är ju ganska litet mot dom totala volymerna som flyter omkring”. Lyssnarna blev informerade om att: ”dollaren ligger där och skvalpar där den har varit hela tiden” och att ”vi drabbats väldigt hårt av den internationella turbulensen”.⁵

Hur ska vi förstå denna rika metaforanvändning? Är det att förstås som en färgstark och underhållande framställning? Eller illustrerar dessa empiriska exempel helt enkelt en oförmåga att begreppsätta och förklara vad som för närvarande sker i ekonomin? Vår tes är att det sistnämnda är fallet. Men låt oss börja med att förankra vårt resonemang teoretiskt innan vi återkommer till metaforiken i ekonomernas diskurs.

Talande bilder och tysta argument

Språket som teater

Vår vardagliga språkanvändning förtjänar en systematisk analys. Språkliga handlingar, genom vilka vår begreppsapparat blir aktiverad, utspelar sig inom ett strikt regelbundet system. Det existerar både semantiska och grammatiska konventioner för hur språket ska utövas, konventioner som blir vidmakthållna genom att vi accepterar dem. Men utöver att vara en samling grammatiska och semantiska regler är språket också en samling kulturella och sociopolitiska värderingar. Våra begrepp är laddade med mening. Genom att använda dem aktiverar vi ett rådande meningsskomplex.

Naturligtvis är vissa begrepp viktigare för vår tolkning av den sociala verkligheten än andra. Men detta innebär inte att vi är mer medvetna om dem. Vi kan antagligen säga detsamma om våra språkliga konventioner som Raymond Williams skriver om den *tysta enighet* och den *accepterade standard* som existerar för dramat som konstform:

The most desperate private confession, or the most dangerous conspiracy, can be played out on the stage, in full view and hearing of a thousand people; yet it will not occur to either actors or audience that this is in any way strange, because all, by a *tacit consent of custom*, have accepted this procedure as a convention (Williams 1993: 13 f, vår kurs.).

Om vi inte finner de definitioner vi uttrycker genom våra språkliga handlingar märkliga eller problematiska är det kanske för att vi vanemässigt har

accepterat dem. Mot den bakgrunden kan språket, genom att vi varken reflekterar över det eller ser dess konventioner, påverka oss på samma sätt som det av Williams skisserade förhållandet möjliggörs genom att åskådaren inte ställer några frågetecken beträffande överenskommelsen, utan tvärtemot upplever den som självklar och naturlig.

Om språkliga handlingar bidrar till att internalisera en gemensam verklighetsförståelse innebär det att vi, genom att utöva språket okritiskt, bidrar till att konservera en bestämd uppfattning. Vi får med andra ord en *tyst kunskap* om sociopolitiska förhållanden som det är svårt att distansera sig från, eftersom den genomsyrar vårt vardagsspråk. Detta innebär att vi utövar och därmed upprätthåller en modell för den sociala organisationen genom våra språkliga handlingar. En standardiserad tolkning av grundläggande begrepp är en konvention, lika osynlig som den som möjliggör teatern. Antagligen upplever den enskilde individen begreppen som både naturliga och självklara. Därför kan också kunskapen som förmedlas genom språkhandlingen förbli tyst och oproblematiserad.

Ofta är vi alltså inte uppmärksamma på att språket i sig – eller rättare sagt de standardiserade tolkningarna av begreppen – bidrar till att vidmakthålla en viss modell av verkligheten. Men just i att språket fyller en sådan funktion, ligger dess politiska karaktär. Språket kan sägas vara ett slagfält för makten över tanken. Kampen om språket – om definitioner och begreppsättning av verkligheten – är i sig en politisk kamp. Med Kosellecks ord kan vi säga att kamp om korrekta begrepp blir socialt och politiskt explosiv (1985:77).

Koselleck har också pekat på två andra viktiga aspekter av begrepp och deras meningsinnehåll: dels rymmer begreppen historisk erfarenhet, dels öppnar de nya förväntningshorisonter (1985). Genom att studera begrepp och begreppsförändringar kan man alltså fånga historiska samhällsförändringar. Men språket speglar inte bara faktiska förändringar, språket har också en möjliggörande potential. Nya språkliga uttryck kan leda till att nya saker blir tänkbara och därmed potentiellt genomförbara.

Metaforers mervärde

Metaforen är en av retorikens vanligaste *tropes* (Nordahl: 1994: 18), och innebär att något beskrivs i termer av något annat som det i bokstavlig mening inte är.⁶ Innebörden överförs från en semantisk kontext till en annan, eller med Lakoffs formulering, från en begreppslig domän till en annan (Lakoff citerad i McCloskey 1995: 215). Metaforen antyder likhet mellan annars olikartade fenomen (till exempel tid är pengar).⁷ Metaforanvändning innebär att en sak associeras till något *liknande*, något som vi har *erfarenhet* av.⁸ Metaforer är alltid rotade i erfarenhet, personlig eller kollektiv, fysisk eller kulturell (jfr Lakoff och Johnson 1980: 18 ff). Vi förstår det främmande

genom att associera det till bekanta och väletablerade föreställningar och hanterar således det nya som möter oss genom att relatera det till något liknande som vi har erfarenhet av. Leary skriver: "Whenever any aspect of our experience calls for understanding, we begin to look about for what William James called 'similar instances'" (1995: 270). Metaforer kan därmed sägas vara familjära bilder och metaforanvändning ett slags bildspråk.

Metaforen tillhandahåller en sammanhängande struktur för förståelsen av ett fenomen. Med hjälp av metaforen blir en komplicerad och ofta motsägelsefull verklighet hanterlig för oss. Den förenklar genom att den framhäver några aspekter av ett fenomen och därmed avleder uppmärksamheten från andra aspekter. Genom att metaforen tillåter oss att fokusera vissa aspekter avleder den vår uppmärksamhet från aspekter som är inkonsistenta med metaforen (Lakoff och Johnson 1980: 10). I metaforen döljs fenomenens komplexitet.

Metaforanvändning innebär således ett slags bildgörelse av den kaotiska (empiriska) verkligheten. Metaforen ger ett perspektiv ur vilket verkligheten kan förstås. Därmed tillhandahåller den också tolkningar, uttalade förklaringar och *tysta argument*. Metaforen är ett argument (jfr McCloskey 1995: 215). Genom att den etablerar likhet mellan olikartade fenomen, innebär den nämligen ett *påstående* om samband mellan ting som är olika. Detta påstående blir omöjligt att rationalisera på en medveten nivå och blir därmed oangripbart – det är ju "bara" frågan om en metafor. Det är väl ingen som tror att tid är pengar? Sambandet upprätthålls genom en "tacit agreement" på samma sätt som Williams hävdar är fallet med teatern. Det är i denna mening vi anser att metaforen etablerar en sanning om relationer mellan fenomen.

Men metaforerna tillhandahåller inte bara givna associationer utan öppnar även för tolkningar som går utöver själva bilden eller metaforen själv. Vi kallar detta *metaforers mervärde*. Metaforens meningsbidrag är alltså mer än summan av det den förklarar. Vi skulle kunna säga att metaforen ger fenomenet ett större *meningsuniversum*, eller att metaforen laddar fenomenet med ytterligare mening.⁹ Det paradoxala med metaforens mervärde är emellertid att det i många fall är frågan om ett mervärde utan substans, ett mervärde som inte bidrar till att *förklara* fenomenet i fråga. Vad förklarar till exempel metaforen om en *exploderande statsskuld*?

Genom att metaforen i sig är ett argument eller ett påstående, kan metaforen i en mening sägas utgöra en komprimerad berättelse. Men metaforen har också sin plats i en mer övergripande berättelse, eller en *metaberättelse*. Den placeras i ett större sammanhang där den passar in. Genom berättelsen skapas *samband mellan händelser*. Platsen i en större berättelse är en del av metaforens mervärde och innebär en rad implicerade antaganden och tysta argument. Metaforerna ingår alltså i "paket" av tolkningar (jfr Gamson och Modigliani 1989).

För att summera är alltså metaforens fundamentala egenskap att ersätta – i en given kontext – den egentliga benämningen med en annan semantiskt närbesläktad benämning som har större *associationspotential* än det egentliga ordet (Nordahl 1994: 91). Men samtidigt är associationen inte given. Metaforer innebär alltid en potential för alternativa tolkningar. Detsamma gäller begrepp. Deras definierande karakteristika är just deras mångtydighet vilken möjliggör en kamp om innebörder. Men vad innebär allt detta i praktiken?

Låt oss se på lite närmare på formuleringen *det gäller att få ekonomin på rätt kurs*. Vad uppnår man genom att sammanföra de ekonomiska förhållandena med ett begrepp som skapar föreställningar om båtar på stadig kurs? Naturligtvis kan man säga att meningen bara är att förenkla, att göra en komplex handlingsplan begriplig för alla, att skapa en förståelse för den allvarliga situation ekonomin befinner sig i. Men ”säger” inte uttrycket något mer? Implicerar inte tanken om en rätt kurs också att vi alla sitter i samma båt, att det ligger i allas intresse att sitta still i båten, att det är viktigt att undgå skär i sjön och att kaptenen vet bäst? Och innebär inte den här metaforen också en inskränkning: föreställningen om *en enda rätt kurs*? Genom att använda ”rätt kurs” som en metafor för hur den ekonomiska situationen ska förbättras, så aktiveras också ett associationskomplex byggt på kända föreställningar. I det här perspektivet är metaforenas mervärde ett tyst argument som alla självklart känner: att på sjön är det kaptenen som bestämmer kursen.

Myters avpolitiserande funktion

Vi konstaterade att metaforen är ett slags komprimerad berättelse. I och med att metaforen öppnar för associationer och tolkningar som går utöver själva de fenomen de betecknar, kan den också sägas utgöra ingångsporten till en *myt*. Eller annorlunda uttryckt, den kan lägga grunden för en *myt*. Detta genom att metaforen, som vi varit inne på ovan, postulerar ett underförstått samband om likhet mellan i sig olikartade fenomen. Sambandet döljs i det faktum att det ”bara” är frågan om en metafor, och får därför snarare status av axiom snarare än kritiserbart argument. Myten tillhandahåller en förklaringspotential genom att den etablerar ett slags orsak – verkan förhållande. Myten är berättelsen om en skapelse – om hur något blev utfört eller hur något började vara. Eliade skriver: ”Mytens viktigaste funktion är att fastslå de förebildliga modellerna för alla riter och alla väsentliga mänskliga förhållanden” (Eliade 1994: 61). Myterna motiverar sålunda mänskliga handlingar. Myter är alltså kollektiva föreställningar om ett fenomenets uppkomst, såsom exempelvis skapelsemyter.¹⁰ Men myterna förmedlar samtidigt ett budskap till samtiden. Mehren skriver: ”Myterna är det stoff vi är

gjorda av, deras form är berättelsen om något färdigt, och deras nedslagsfält är alltid det framtida” (Mehren citerad i Ebbestad Hansen 1994: 32).

Myter har sociala konsekvenser: utifrån hur vi uppfattar världen, handlar vi. Myter är därmed konstruktioner vars effektivitet och genomslagskraft inte behöver stå i proportion till deras förankring i den empiriska verkligheten. Människan är en meningssökande varelse, vi behöver tolka verkligheten och göra världen begriplig för oss. Myten är ett medel för detta. Men samtidigt är den en mekanism för systematisk blindhet.¹¹

I den vardagliga mytbildningen är *kollektiv glömska* lika viktig som det *kollektiva minnet*. Fakta som inte passar in i etablerade tolkningsramar förträngs. Myten gör val osynliga och döljer de val som faktiskt gjorts för att en viss utveckling ska ske. Myten gömmer därmed systematiskt sitt ursprung. Roland Barthes uttrycker det som att i myten förlorar tingen minnet om hur de kommit till. I myten försvinner deras historiska egenskaper – tingen eviggörs och framstår som naturliga. Det historiskt kontingenta (villkorliga och tillfälliga) tar nödvändighetens skepnad. Eller med Barthes ord: tingen töms på historia och fylls med natur (1991: 197).

I och med att myterna döljer val som gjorts och därmed döljer historisk kontingens och tingens mänskliga upphov, bidrar myten till att upprätta bilden av utvecklingen som – för att låna Finkielkrauts uttryck – en ”process utan subjekt” (1994: 22). Denna tankegång kan också relateras till Arendts tes om det moderna historiemedvetandet som ett ”processmedvetande”. Vad den moderna historien och naturen har gemensamt är processbegreppet. Sammanbindningen av det historiska med naturen har, menar Arendt, påverkat vår historieuppfattning och därmed vår självförståelse som historiska varelser (Hansen 1995: 39 f). Människan ses inte längre som handlande subjekt, vilket i Arendts ögon får förödande konsekvenser för vår syn på politiskt handlande och på politiken överhuvudtaget. Arendt vänder sig emellertid inte mot processtänkandet som sådant. Tvärt om kan politik handla om just förmågan att påbörja och avbryta processer (Hansen 1995: 49). Hennes kritik vänder sig istället mot föreställningen om lagbundenheter och nödvändigheter i utvecklingen och mot synen på mänskliga aktörer som objekt snarare än subjekt i historien. Arendt ger en historisk och filosofisk förankrad förklaring till att nödvändighetsdiskursen fått så stort genomslag i politiskt tänkande idag.¹² För oss räcker det emellertid att ta fasta på att mytens naturliggörande bidrar till att upprätthålla föreställningen om utvecklingen som självgående process.

Bildliggörandet av föreställningar är en central del av naturliggörandet av det abstrakta. Moscovici skriver:

The image associated with a word or idea comes to be treated as a reality: a conventional reality, of course, but still a reality. The point is reached where the difference between the image and reality is eliminated. The reproduction of the concept loses its value as a symbol and becomes a copy of reality, a 'simulacrum' as the Greeks used the term. At this point, the

concept or entity from which it seemed to emanate is stripped of its abstract and arbitrary character and seems to be endowed with nearly physical, autonomous existence. For its user, it acquires the authority of a natural fact (1981: 200).

Det abstrakta får pseudo-fysisk existens (jfr Barthes 1991), något som vi nedan diskuterar som ontologisering.

Eftersom myten berövar händelseutvecklingen varje spår av upprinnelse eller val, fyller myten en *avpolitiserande* funktion. En ovevlig utveckling varken kan eller behöver ifrågasättas. Diskussionen kommer istället att röra frågan om hur vi ska anpassa oss till det som sker. Medlen, inte målen, blir det centrala. Frågorna som kan diskuteras blir tekniska snarare än politiska. Politiken blir en fråga om former för anpassning.¹³

Mytens tveklöshet och självklarhetens illusion

Det är när något framstår som ”odiskutabelt”, det vill säga som något vi inte behöver diskutera, som det finns skäl att misstänka att en myt föreligger. Myten tar självklarhetens skepnad och appellerar till *common sense*. Men hänvisningar till ”sunda förnuftet” innehåller alltid en rad tysta argument.¹⁴ Enligt Barthes förnekar inte myten saker. Dess funktion är istället att tala om dem, att göra dem oskyldiga, att tillhandahålla en *klarhet som är konstaterande*. Tingen ser ut som om de betyder något av sig själva, som självklara. I myten döljs komplexitet, och en värld utan motsägelser uppenbarar sig (1991: 198).

Exempel på myter i den samtida ekonomiska diskursen är: ”Historien lär oss att marknad och politik måste verka var och en på sina villkor” och ”vi har inte för mycket marknad, det är tvärtom de politiska ambitionerna som vuxit sig för stora”.¹⁵ ”Klassisk tillväxt löser samhällets ekonomiska problem och skapar nya jobb” och ”världens resurser kommer aldrig att ta slut. När en naturtillgång minskar, stiger priset, utbudet minskar och resursen bevaras”.¹⁶ ”Sverige har liksom haft dom här problemen med svaga statsfinanser och stor – för stor – offentlig sektor och allt det här i 10, 20 år”.¹⁷

Myter är liksom metaforer vanliga beståndsdelar i politiken och i det politiska språket. De är politikens medel att mobilisera stöd, men kan också fylla en passiverande funktion. Det är först när myter börjar förlora sin tolkningskraft som de framstår som myter (Stråth 1994). För att kunna identifiera myter som myter medan de ännu är i kraft krävs systematisk reflektion. Vi kan med andra ord inte ta det självklara för självklart eller med engelskans svåröversättbara uttryck ta det som-säger-sig-själv ”at face value”.

Systemteoretiker brukar tala om ”andra ordningens cybernetik” och avser då iakttagelser av iakttagelser. Varje iakttagelse äger nämligen rum från en punkt som är osynlig för iakttagaren medan iakttagelsen försiggår. Varje

iakttagelse har alltså sin blinda fläck. För att upptäcka och synliggöra iakttagarens blinda fläck måste iakttagaren i sin tur iakttas. Den systematiska blindhet som första ordningens cybernetik, det vill säga själva iakttagelsen, innebär måste överkommas (Thyssen 1994: 119 ff).

I den offentliga debatten utövar ekonomerna ett slags första ordningens cybernetik i sina iakttagelser och diagnoser av de ekonomiska problemen. Den systematiska blindhet som deras iakttagelse samtidigt producerar blir däremot endast åtkomlig genom andra ordningens cybernetik. Om vi vill kan vi också tala om reflexivitet eller reflektion över reflektionen. I den här artikeln vill vi problematisera blindheten som den ekonomiska diskursen producerar. Vi har sagt att myten är en mekanism för systematisk blindhet, och att metaforen implicerar tysta argument. Därför har vi valt att granska några verksamma metaforer och outtalade påståenden om den ekonomiska verkligheten.

Riter och besvärjelser i den ekonomiska debatten

En *rit* är en symbolisk handling som är regelbunden till sin form, och som i det givna sociala sammanhang där den utspelas uppfattas som den rätta och rimliga. Riter och besvärjelser är handlingar som utförs för att få ett tecken, en respons. Enligt Eliade kräver man ett tecken för att göra slut på den spänning och ångest som riktningsslösheten föder. Avsikten med tecknet är att skaffa en absolut fast punkt utifrån vilken man kan orientera sig i världen (Eliade 1994: 19). Regndans är kanske den rit som ligger närmast till hands att tänka på, men politiska aktörers handlande i förhållande till marknaden kan också förstås som en besvärjelse. Politiker sänder ut signaler för att få marknadens reaktion. Får krispaketet godkänt eller ej? Medför de aviserade nedskärningarna att räntan sjunker?

I vår tolkning är ekonomernas metaforanvändning i sig ett försök att besvärja det oförklarliga och oväntade genom att knyta det till det trygga, det familjära och det naturliga. Familjariseringen och naturliggörandet blir sätt att hantera de spänningar som okontrollerbarheten ger upphov till.

Riten är en *institutionaliserad upprepning*. Återkommande påståenden om kausala samband kan förstås som professionella upprepningar eller riter. Vi vill här tala om *diskursiv ritbildning*. Genom att sambanden upprepas upprätthålls diskursen. Ett exempel på ritbildning är upprepningarna om den offentliga sektorn som upphov till skulden (vilket även kan förstås som myt). Genom att ekonomin inte externt kan kontrolleras, blir strategin (besvärjelsen) att kontrollera interna ekonomiska förhållanden – det enda som kan kontrolleras. I praktiken blir det ofta fråga om nedskärningar i den offentliga sektorn. Riten i sin tur bygger på myten: ”Den yttre balansen som är den fundamentala, den ger inte skäl till någon oro, utan det är mera inhemska

problem, där vi har slitningar mellan olika sektorer och har svårt att få ekonomin att fungera och gå upp till den kapacitet som vi egentligen skulle kunna utnyttja".¹⁸

Marknaden är fundamentalt tillitsberoende för att fungera. Ekonomin måste alltså laddas med förtroende, och detta sker exempelvis genom besvärjelser om intern kontroll av ekonomin. Enligt Baudrillard kan riten också förstås som en symbol av målet man vill uppnå. Man simulerar ett objekt som det är omöjligt att få tag på men vars frånvaro är outhärdlig (1991: 29). Ekonomernas riter och besvärjelser är försök att påverka en abstrakt konstruktion som egentligen är en simulisation av ett objekt vi varken kan leva utan eller få tag på. Kanske kan vi också dra en parallell till Becketts *I väntan på Godot*. Aktörerna på den ekonomiska arenan, liksom Becketts Vladimir och Estragon, väntar på ett tecken, en reaktion, ett uttryck från en konstruktion som de överhuvudtaget inte vet vad kräver av dem, men som de heller inte kan ignorera:

Estragon: Och om vi struntar i honom? (paus) Om vi struntar i honom?

Vladimir: Då straffar han oss.

Den diskursiva konstruktionen av ekonomin

a) *Läget under kontroll?: Maskinmetaforiken*

I keynesianismens tänkande är maskinmetaforiken uppenbar.¹⁹ Främst går tankarna till en bil. Bilen är ett redskap man styr, man gasar, bromsar, accelererar. Keynes utvecklade bland annat tankar om *accelerationsprincipen* och *multiplikatoreffekten*. Jämför följande citat från en lärobok om ekonomisk teori: "Medan *multiplikatorn* hänför sig till förhållandet mellan förändringar i investeringsvolymen och därur härflytande konsumtionsutgifter, syftar *accelerationsbegreppet* på den *mekanism* enligt vilket ökningar i inkomst och konsumtion i sin tur stimulerar investeringen och ger upphov till ytterligare *varvningar* av inkomstexpansion" (Barber 1971: 244, våra kursiveringar). "Hastigheten och omfånget hos inkomststegringen kan också minska genom *läckage*" från inkomstströmmen (ibid: 243). Andra vanligt förekommande aspekter av maskinmetaforiken är begrepp som *process*, *effekt*, *regulator*, *aggregat*, *accelerator*, *instrument* och *kapacitet*.

Maskiner är något man kontrollerar. En maskin äger inget eget liv, utan är beroende av mänsklig styrning och ingrepp av olika slag. De ekonomiska metaforerna i den här diskursen är funktionalistiska begrepp.²⁰ De indikerar funktioner och mekanismer. De är dynamiska och innehåller en rörelsepotential: man håller igång, styr, gasar, bromsar. Man "gör" ekonomi genom aktiva ingrepp. Ekonomin framstår som ett projekt – styrbart och hanterbart. En instrumentell syn på ekonomin är implicit.

Också i diskursen på 1990-talet finns det inslag av ett slags maskinmetaforik, men nu är det omvända förhållanden. Läget är inte längre under kontroll. Det är ekonomin, och inte längre människan, som styr. Inflationen skjuter fart, planekonomin har havererat. Marknaden ger signaler. Ekonomin är överhettad.²¹ Det finns alltså rester av maskinmetaforiken i 1990-talets diskurs men maskinmetaforiken är förändrad: maskinen håller på att haverera. Men samtidigt finns det i diskursen spår av möjligheter till inflytande. Med hjälp av olika handlingar (se ovan om besvärjelser) är det möjligt att undgå haveriet, men vi vet inte exakt vad som krävs. ”Kommer det ingen ny information så som skulle tyda på att inflationen håller på att ta fart i USA [. . .] så tror jag nog man kan parkera ungefär där man befinner sig”.²² Att medge att läget är utom kontroll vore att slå undan fötterna för den egna professionen, vare sig man är ekonom eller politiker. Det gäller att hålla ekonomin gående, att köra på, och försöka undvika kraschlandningar.²³

Men maskinen i 1990-talets ekonomiska diskurs lever uteslutande genom sina egna konsekvenser. Här torde *juggernaut*-begreppet vara användbart. Juggernauten är en blind kraft som krossar allt i sin väg, en ångvält som tar plats, som kör över. Giddens talar för övrigt om hela senmoderniteten som en juggernaut. Hur kommer det sig, undrar Giddens, att vi kommit att leva i sådan ”runaway world”? (1990: 151).

b) På stormigt hav: Väder – och sjömetaforiken

Ett slående drag i den ekonomiska diskursen på 1990-talet är vädermetaforiken.²⁴ I TVs riksnyheter visades ekonomin (bokstavligt) på en väderkarta: där tornade det upp sig *orosmoln*, särskilt *räntemoln* i *novemberrusket*.²⁵ Men *ekonomiska högtryck* och *solsken* på finansmarknaderna var att vänta. Det talas också om *högervindar* och *högervågor*. Det är *turbulens* på finansmarknaden och *temperatursvängningar* på börsen. En *klimatförändring* i svensk ekonomi har skett. *Förtroendeklimatet* är inte det bästa. Den svenska kronan är i *hårt väder* och svarta *moln* tornar upp sig över den svenska ekonomin. Jämför följande citat från *Ekonomiska Klubben*: ”den här till synes då lite bakvända logiken som tycks vara marknadens egen – räntorna ytterligare upp och börskurserna än mer ner och med *svallvågor* jorden runt” och ”alla *tvära kast* tenderar ju att faktiskt *skymma sikten* lite grann”.²⁶

Till skillnad från 1970-talets maskindiskurs tycks ekonomin nu leva sitt eget liv. I det här fallet är Barthes beskrivning om transformationen från historia till natur extra träffande. Vad är mer ”naturligt” än väder? Vad är mer avpolitiserande än att tala om ekonomin som väder? Väder kommer och går. Det kan man inte rösta om. Politiska beslut när det gäller naturkrafterna är meningslösa. Lite tillspetsat kan vi därför säga att vädermetaforiken innebär den ultimata avpolitiseringen. En illustration är ledarskribentens

kommentar på ett seminarium om marknaden och politiken, när denne fick frågan om varför man ska rösta på politiker när det ändå är räntan som bestämmer: "Tja, själv ogillar jag den svenska vintern. Men jag kan inte rösta bort den".²⁷

Nära knutet till vädermetaforiken är sjömetaforiken. Det talas om marknadsekonomin som det ekonomiska *ankaret* i vårt demokratiska system. Storföretagen är *öar* i marknadsekonomin hav.²⁸ Det gäller att inte *gå på grund*. Vi har en *flytande* växelkurs.²⁹ Efterfrågan *sjunker*.

Alla vet vi att sjön är farlig. Sjömetaforiken skapar en känsla av utsatthet och den accentuerar trygga punkter. Också en levande metafor fordar att dess självklarhet ständigt bekräftas om den inte ska reduceras till plattityd. Erfarenheter som Estoniakatastrofen och sommarens alla tragiska drunkningsolyckor bidrar till att levandegöra utsattheten på sjön.

c) I kamp mot det onda: Sjukdoms- och krigsmetaforiken

Också krigsmetaforiken är tydlig i den ekonomiska debatten på 1990-talet. Räntan är ett *effektivt vapen* mot överhettning, men ett *trubbigt vapen* mot depression. Men under rörlig växelkurs och med en *exploderande* statsskuld är det antagligen det bästa *vapen* vi har. Vi måste satsa på *inflationzbekämpning*. Riksbanken är beredd att *sabotera* regeringens budgetsanering. Det går inte för politiken att *invadera* marknadsekonomin och *kasta kull* dess lagar.³⁰ Krig sägs ibland vara en fortsättning på politiken men med andra medel. I krig är allting tillåtet. Kriget mot marknaden motiverar extraordinära åtgärder, såsom krispaket.

Nära besläktade med krigsmetaforer är sjukdomsmetaforer. Sjukdomsbekämpning är ju ett slags krigsföring. Vi för en kamp mot sjukdomar vilka i sin tur kämpar mot oss: vi säger att organ är *angripna* av cancerceller som *invaderar* och *slår ut* kroppens *försvarssystem*. Några exempel på sjukdomsmetaforer i den ekonomiska debatten följer: Folkhemmet är i *dödsryckningar*. Vi kan inte räkna med att storföretagen har *evigt liv*. Ekonomin är nära att *kollapsa*. *Tillståndet* i landet är alltså *dåligt*. Något är *sjukt* i systemet. Men ibland är det också något *sjukt i marknadens värderingar*.³¹ Men samtidigt har det blivit en *marknadshysteri*. Det talas också om en *bruten* blandekonomi och en *haltande* marknadsekonomi.³²

Liksom kaptenen på havet vet bäst var grynnorna finns, vet läkaren bäst vilken medicin som behövs. Sjukdomsmetaforiken legitimerar expertberoendet. Läkarna – i vårt fall ekonomerna – diagnosticerar och ordinerar en ibland besk medicin. Det är kanske också så att medicinens beskhet är avgörande för dess trovärdighet. Gapa och svälj. Det blir svårt att protestera. Vi vill väl alla att tillståndet ska bli bra igen. Ska man försöka påverka ekonomin på 1990-talet krävs betydligt mer finess och högre kompetens än

under 70-talets maskinmetaforik. Då blir det inte svårt att göra gällande att endast experter besitter den nödvändiga kompetensen.

Krigs- och sjukdomsmetaforerna har det gemensamt att de mobiliserar samhället mot en gemensam fiende. Sjukdomsbekämpning kan alla förenas kring.³³ Faror och yttre hot förenar. Behovet av samlande symboler är särskilt stort i kristider. Ju större yttre press, desto större inre sammanhållning. Murray Edelman har hävdats att varje politiskt system behöver hot – skräckbilder – för att bevara balansen mellan samhällsgrupper och legitimerade samhällsordningen (1971). Både sjukdoms- och krigsmetaforiken förenar befolkningen i kampen mot marknaden. Här kämpar vi alla på samma sida. Alla måste ställa upp i kampen och vara beredda att göra uppoffringar. Folket tillsammans mot den anonyma marknaden.

Den mänskliga marknaden

En intressant paradox i den ekonomiska diskursen är att det finns drag både av mystifiering av den anonyma kraften, marknaden, och mänskliggörande av densamma. Mänskliggörandet innebär dock inte att marknaden uppfattas som en rad mänskliga aktörer (vilket det ju egentligen är frågan om) utan som en anonym, ansiktslös kraft utrustad med mänskliga drag och egenskaper. Marknaden är *nyckfull* och *oåtkomlig*, *opålitlig*, *trög* och *osäker*. Den blir *mättad* och den *har rätt* eller *har fel*. Det talas om *marknadens tyranni*, *godtycke*, *stelhet*, *hysteri* och *diktatur*. Marknaden *kräver*, *ger*, *tar*, *tror*, *vill*, *föväntar sig*, *reagerar*, *tvingar*, etc.³⁴

Att tala om marknaden på detta sätt hör samman med synen på marknaden som levande, och som en aktiv agent, men en oansvarig sådan helt enkelt på grund av att den inte ”är” en människa utan en mystisk kraft. Antropomorfiseringen hör även samman med vårt behov av att transformera det främmande till det familjära. Genom att tillskriva marknaden mänskliga egenskaper gör vi marknaden begriplig för oss – den handlar som vi fastän mycket mäktigare. Ju mer marknaden liknar oss själva, desto effektivare kan den användas som piska eller morot (obs metaforer). Antropomorfiseringen av marknaden innebär, vilket vi återkommer till nedan, en personifiering av det abstrakta.

Sammanfattande analys av metaforiken

Vad tillför egentligen de ovan presenterade metaforerna? Vad uppnår man genom att beskriva en given ekonomisk situation med ett ordval som ger associationer till fenomen vi vanligtvis uppfattar som ointressanta för denna diskurs? Vi kan också sätta frågetecknen om graden av medvetenhet hos dem som använder ett sådant metaforiskt uttrycksätt. Är ekonomer överhuvudtaget uppmärksamma på vad sådana formuleringar tillför de ekonomiska förklaringarna?

McCloskey analyserar i sin bok *The Rethorics of Economics* retoriken i ekonomisk teori, snarare än användningen av ekonomisk teori i offentlig debatt och politik vilket är vårt intresseområde här. Det är ändå intressant för oss att ta fasta på två av McCloskeys teser, nämligen a) att ekonomer tänker genom metaforer, och b) att inslag av övertalning är inbyggda i ekonomernas diskurs.

Oenighet mellan ekonomer kan ofta förstås som skilda val av metaforer (McCloskey 1995). Marknaden är i sig en metafor (av byten, av transaktioner). McCloskey skriver:

Economists, without thinking much, have metaphors about the economy; and they have also, without thinking much, metaphors for their scholarly conversation. It would be good for them to become aware of their metaphors and improve them in shared discourse (1986: 184).

Ett sådant medvetandegörande är inte minst viktigt i perspektiv av att metaforer implicerar tyst kunskap och tysta argument. Vi skulle även kunna tala om (implicita) imperativ i den ekonomiska diskursen, i bemärkelsen att ekonomer inriktar sig på övertalning av sina åhörare. Centrala inslag i övertalningen är traditionella retoriska grepp såsom metaforanvändning och historieberättande.

Om man väljer att konceptualisera ekonomiska mekanismer med hjälp av metaforer, borde man också vara medveten om det mervärde som dessa tillför. Om man metaforiskt sammanför två disparata fenomen – exempelvis finansmarknader och vädertyper – då postulerar man också ett underförstått samband, eller gör ett påstående om att dessa två olikartade fenomen har något med varandra att göra. I detta exemplet är avsikten att vädret – som metafor för det tillstånd som objektet i det ögonblicket befinner sig i – ska ladda begreppet med adekvat mening. Men genom att behandla ekonomiska förhållanden i ett bildspråk bestående av väder, sjö, krig och sjukdom tillförs ett mervärde i form av emotioner som man kanske varken har kontroll över eller ens är medveten om.

Det är förhållandevis enkelt att föreställa sig att metaforer som *kraschlandning*, *haveri*, *turbulens*, *klimatförändring*, *svallvågor*, *kastbyar*, *vapen*, *explodera*, *invadera* och *dödsryckningar* bidrar till att accentuera bestämda sentiment, nämligen utsatthet och maktlöshet. Tanken att ”Sverige tenderat att drabbas väldigt, väldigt hårt hela tiden”³⁵ lägger – genom de valda metaforerna – ett mervärde till själva den ekonomiska analysen. Analysen får ytterligare en dimension: upplevelsen av extrem utsatthet. Metaforerna bidrar till att bildliggöra ett meningskomplex där kontrollen över den egna livssituationen har upphört och rädslan håller på att ta överhanden.

På sikt innebär en upprepning av väder, sjö, krig och sjukdomsmetaforer att ett associationskomplex blir internaliserat. Eller mer specifikt, det mervärde metaforerna tillför blir normerande för vår förståelse av den ekonomiska situationen.

Marknadsbegreppet blir laddat med en känslomässig kvalitet. Marknaden framstår som lika nyckfull som havet, lika skoningslös som kriget, lika blind som sjukdomen och lika okontrollerbar som vädret. Med andra ord: det mervärde som dessa metaforer tillägger konstruktionen marknaden gör den till en nyckfull, skoningslös, blind och okontrollerbar storhet. Metaforenas mervärde innebär alltså en värdeladdad berättelse om marknaden, en berättelse som också är en ansvarsfrånskrivelse. Marknaden är okontrollerbar, ingen kan ställas till ansvar för vad den gör, den bara finns där.

Vi har tidigare sagt att en metafor kan vara ingångsporten till en myt. Frågan är därför om inte det mervärde som dessa metaforer tillför marknaden närmast är att förstå som en myt.

Folket versus ekonomin

I vädermetaforerna ovan framstår ekonomi som något man får eller mottar (på samma sätt som en höststorm eller ett snöoväder). Rae och Drury visar i sin analys av den ekonomiska tidningsdiskursen i Storbritannien hur *ekonomi och folk separeras* från och kontrasteras varandra (1993: 345). De urskiljer två typer av relationer i "folket versus ekonomin" – diskurserna: a) ekonomin som aktiv och folket som passivt, och b) ekonomin som passiv och folket som aktivt. I det första fallet är det ekonomin som är en *prime mover* som har sin egen dynamik och vars utveckling är oberoende av oss. I det andra fallet har vi, representerade av våra beslutsfattare, möjlighet att aktivt agera för att påverka ekonomin (ibid).

En separation mellan ekonomi och folk framträder också i vårt material. I diskursen på 1990-talet konstrueras folket som passiva mottagare av ekonomin vilken ses som en oberoende kraft. I keynsianismens maskindiskurs var det tvärt emot ekonomin som var den passiva parten vilken kunde underkastas aktiva ingripanden. Vi har också påvisat en separation mellan folk och marknad i krigs- och sjukdomsmetaforiken.

Rae och Drury uppmärksammar oss på att "folket versus ekonomin diskursen" konstruerar en konsensusmodell av sociala relationer. Genom att ekonomin konstrueras som något utanför människorna drar detta uppmärksamhet från den heterogena karaktären av det "vi" som ekonomin definieras emot (1993: 344). Här är vi på samma sida, impliceras det, på samma vis som i kriget. Vi sitter alla i samma båt i de vilda vågorna. Detta döljer inte bara existerande intressekonflikter utan också det faktum att befolkningen har olika relationer till ekonomin. Arbetaren, aktieägaren och den arbetslöse står knappast i samma relation till marknaden. Den fråga konsensusmodellen ger utrymme att ställa blir: hur ska vi på bästa sätt anpassa oss till den obevekliga marknaden?

Kopplat till den samhälleliga konsensusmodellen är balansmetaforerna. Det talas t ex om *naturlig* räntenivå, och *snedvriden* konkurrens och skattepolitik. Sådana metaforer implicerar ett naturligt balanstillstånd i samhället, vilket inte kan rubbas utan olyckliga följder.

Intressant att notera är att både krigs-, sjukdoms-, sjö- och balansmetaforerna innehåller klara polariteter: krig versus fred, sjuk versus frisk, farligt hav versus trygga öar, obalans versus balans. Polariteter kan enligt den klassiska retoriken användas för att skapa kända affekter: fruktan och hopp. Pendlandet mellan fruktan och hopp är ett effektivt retoriskt knep för att vinna människors förtroende. Alla lever vi i fruktan att framtiden kommer att medföra problem som vi inte kan bemästra. Den som kan övertyga om att det finns goda skäl till hopp, genom bestämda åtgärder, har därför goda förutsättningar att vinna människors lojalitet (Johannesson 1990: 73).

Vi har ovan diskuterat hur ekonomin abstraheras och kontrasteras folket. För att använda en freudiansk metafor skulle vi kunna se ekonomin som ett överjag som kommenderar, befäller. Kanske skulle vi rent av kunna tala om en ny slags kommandoekonomi. Nu är det inte regeringen som kommenderar, utan en anonym, utanförstående och närmast mysteriös kraft – marknaden. Det är då frågan om en *anonym auktoritet* vars maktutövning vilar på dess förmåga att maskera sig som sunt förnuft och inte fordra något annat än det självklara eller det nödvändiga.³⁶ Vad den anonyma auktoriteten utövar är ingen press, bara mild övertalning i sunda förnuftets namn. Vi kan exempelvis tänka på statsminister Göran Perssons återkommande konstaterande: "Den som står i skuld har ingen frihet".

Att marknaden framstår som mystisk beror på att den är ansiktslös och därför främmande, obegriplig för oinvigda men oerhört kraftfull. Marknaden framstår som en metafysisk storhet vars främsta uppgift blir att legitimera vissa politiska tilltag, eller som en anonym auktoritet, vars makt inte vilar på tvång men på vad den har att erbjuda. Samtidens ekonomer framträder med andra ord som förvaltare av en vara vi i generationer har förknippat med en annan yrkeskategori:

Det viktigaste elementet i vårt liv är självklarheten. Vill diktaren eftersträva verklighet, måste han bjuda oss självklarhetens illusion.³⁷

Reifiering och personifiering av ekonomin

Den tydligaste draget i 1990-talsdiskursen är att ekonomin nu lever sitt eget liv. Detta framgår såväl i natur – och vädermetaforiken som i krigs- och sjukdomsmetaforiken. I den mån termer som *styr* och *kontrollerar* används, är det inte längre regeringen som är agent utan marknaden.

Rent allmänt kan man säga att rörelsemetaforer indikerar syn på aktörskap och ansvarighet. Uttryck som *styra* och *kontrollera* implicerar att någon

ansvarar och denne någon var i maskindiskursen regeringen. Annan rörelse-metaforik implicerar avsaknad av kontroll: att *glida* in i lågkonjunktur”, att *drabbas* av en räntechock. Men ändå kan ekonomin ses som aktör eller snarare agent [eng. agency]: lågkonjunkturen *slår* hårt, den sjunkande efterfrågan *träffar* småföretagen. Rae och Drury skriver: ”The economy, since it is implied to be mindless (blind, like the weather), cannot be blamed for its effects even when it has agency” (1993: 348). Marknaden må vara skyldig, men den är inte ansvarig.

Att uppfatta ekonomin som en utanförstående, anonym kraft innebär en *reifkation* av ekonomin.³⁸ Detta gjorde också synen på ekonomin som ett objekt som kunde underkastas styrning och kontroll. *Marknaden vill* eller *marknaden kräver* är vanliga uttryck i dagens ekonomiska diskurs. Marknaden är då en agent, men en okontrollerbar sådan. Detta till skillnad från 1970-talsdiskursen där marknaden var en kontrollerbar ”sak” (jfr Rae och Drury 1993), och en ”sak” som någon hade ansvar för.

Ontologiska metaforer kan vi tala om i de fall vi ser händelser, skeenden, och tillstånd som entiteter, med substans, med materia. De tillskrivs därmed ontologisk existens och status som ting. Denna typ av metaforer grundar sig i vår erfarenhet av fysiska objekt och vi använder dem för att förstå händelser, handlingar och tillstånd (Lakoff och Johnson 1980: 25 ff). Ontologiseringen innebär en *objektifiering* av det abstrakta. Det abstrakta blir därmed mer verkligt för oss, eller för att uttrycka det med Moscovici, ”Objectification saturates the unfamiliar concept with reality, changing it into a building block of reality itself” (1981:198).³⁹ Genom objektifiering laddas begreppet med verklighet.

När det abstrakta väl har ontologiserats, är steget inte långt till en *personifiering* av detta. Då tillskrivs det icke-mänskliga mänskliga egenskaper och våra egna motivationer, målsättningar och handlingar får ligga till grund för vår konceptualisering av det abstrakta (jfr ovan om marknaden som antropomorf). Ett tydligt exempel på användning av ontologisk metaforik i den ekonomiska diskursen är talet om inflationen.

Genom att tala om inflation som entitet blir det möjligt för oss att hänvisa till den, kvantifiera, se den som en orsak och handla i förhållande till den. Ontologiska metaforer blir ett sätt att rationellt hantera våra erfarenheter, hävdar Lakoff och Johnson (1980: 26). Inflationen kan också personifieras: Inflationen *äter upp* löneökningarna. Uttrycket ”vi måste *bekämpa inflationen*”, implicerar att inflationen är en fiende som kan attackera oss, skada oss, stjäla från oss, och den förstärker separation människa-ekonomi. Fiendemetaforen erbjuder en trovärdig förklaring för komplexa ekonomiska och politiska samband. Samtidigt får vi genom denna metafor ett motiv till varför vi alla kan behöva lida en tid. Fiendemetaforen motiverar krafttag från regeringen och manar till uppoffringar i den gemensamma kampen (jfr ibid: 34).

Om begreppsättning och teorigenerering i samhällsvetenskapen

Hur ska vi nu förstå ekonomernas rika metaforanvändning i den offentliga diskursen? Det är alltså dags att återkomma till våra teser om att ekonomerna saknar adekvata begrepp för att tolka och förklara förändringarna i ekonomin, samt att denna oförmåga att begreppsätta och tolka den nya ekonomiska verkligheten inte är tillfällig utan systemisk – inbyggd i själva disciplinen och professionen.

En alternativ tolkning skulle kunna vara att metaforikanvändningen bör förstås som *retorik*, vilket ekonomerna medvetet använder när de adresserar offentligheten. Retorik i en klassisk bemärkelse förutsätter emellertid en både systematiserad och reflexiv språkanvändning. Om graden av språklig medvetenhet i den ekonomiska diskursen, kan vi självfallet bara resonera. Men om det är så att man är medveten om den banala metaforiken, inställer sig frågan: varför upprätthålla den?

Professionell kunskap brukar kännetecknas av att den är reflexiv. Om denna reflexivitet däremot ger vika för vardagsmetaforik, fylls förklaringsutrymmet av en annan sorts kunskap. Det karakteristiska med tyst kunskap är att den är omedveten. Med andra ord kan vi ifrågasätta i vilken utsträckning denna språkanvändning verkligen är reflexiv, och om ekonomerna är uppmärksamma på vad som håller på att hända med professionens begreppsproduktion. Såvida inte syftet är att vidmakthålla tolkningsutrymmet, varför då denna språkliga överförenkling? Konsekvensen blir i alla fall – oavsett om detta är medvetet eller ej – att det offentliga samtalet fylls av konceptualiseringar med ett något tveksamt förklaringsvärde.

Vår tes är att den banala metaforanvändningen inte är ett undantagstillstånd utan en närmast regelmässig reaktion på det okontrollerbara, det relativa, det kontingenta. Vi frågar oss samtidigt om denna reaktion inte har sina institutionella rötter i en disciplin som inte har utvecklat begreppsättning och teorigenerering, samt i en profession som effektivt upprätthåller och reproducerar disciplinen genom ett strikt internt kontroll- och regelsystem.⁴⁰ Redan genom grundutbildningen i nationalekonomi internaliseras ett paradigm som sedan sällan ifrågasätts och därför inte heller utvecklas. Utrymmet för avvikelser är högst begränsat på den svenska nationalekonomiska arenan och professionen framstår som påfallande homogen.

Sociologen och idéhistorikern Shils skriver om sociologin att denna disciplin växte fram i 1800-talets kaotiska värld av sociala omvandlingar. Bland dessa ”bönder, trasproletariat, kringvandrande resenärer och gatuförsäljare, bland de arbetslösa, bland fattiga och immigranter, bland prostituerade, kriminella och övergivna fruar och oäkta barn fann sociologin ett alldeles eget ämnesområde som förbisågs av andra akademiskt etablerade discipliner” (citerat i Brante 1995: 35). I denna kaotiska värld som var sociolo-

gins studieobjekt, menar Brante, fanns det ett stort behov av begreppsliga omdaningar, av nya namn, ett nytt språk med vilket de nya samhällsfenomenen kunde beskrivas. Han fortsätter: "Det är detta nya behov som förklarar de många teoretiska system, hierarkier och dikotomier som är typiska för de sociologiska klassikernas verk; begreppsapparaterna var nödvändiga för att kunna klassificera och bringa reda bland de nya sociala fenomenen" (Brante 1995: 35).

Vi menar att det behov av att konceptualisera snabba samhällsförändringar och kontingenta förhållanden vilket präglat discipliner som sociologin och socialantropologin, undgått nationalekonomin som nu står oförberedd att bringa begreppslik reda i de senmoderna ekonomiska förhållandena. Detta samtidigt som nationalekonomin som disciplin åtnjuter högsta status bland samhällsvetenskaperna och äger offentlig auktoritet att inte bara diagnostisera problem utan att även ordinera medicin (för att anspela på metaforiken ovan). Kanske ska vi förstå ekonomernas metaforik (enligt ovan) i detta perspektiv. Ekonomerna måste i diskursen producera mening – för att behålla tolkningsföreträdet.

Professionens makt ser till att upprätthålla självuppfattningen om en disciplin med vetenskapliga och exakta anspråk, och i den offentliga diskursen finns inget trovärdigt alternativ till ekonomernas analys. Vår poäng är att nationalekonomin är en samhällsvetenskap och inte en naturvetenskap, men tycks inte ha dragit slutsatsen av det. Ett sätt att upprätthålla ambitionen att göra säkra utsagor, är att använda teorier och modeller, samt att konstruera en tänkt ekonomi där logiken ger säkerheten. Men problemet uppstår självfallet när modellerna konfronteras med den kontingenta och komplexa empiriska verkligheten. I mötet med offentlighetens behov av konkreta svar, blir en sådan konfrontation oundviklig.

Att uttryckligen medge den egna osäkerheten och att ekonomin är obegriplig, vore att slå undan grunden för den egna professionen. Vår tolkning är att osäkerheten istället kommuniceras genom metaforanvändningen. I våra ögon är detta ett slags underkommunikation som inte bidrar till analysen av ekonomiska problem, men som ändå innebär att mening produceras och att professionen upprätthålls. Kanske skulle vi kunna låna Lagerkrantz uttryck från ett helt annat sammanhang, och hävda att ekonomerna "gör anspråk på betydelse just genom att inte hävda någonting alls men finnas till" (1970: 139).

För vad förklarar egentligen metaforiken? Vilka förklaringsmodeller ligger bakom talet om "kastbyar på världens finansmarknader" och "börskurser som repar sig"? Med vilka begrepp tolkar egentligen ekonomerna det komplexa, det okontrollerbara, det relativa och det kontingenta, det vill säga de senmodernitetens villkor som andra discipliner tvingats lära sig (begreppsligt och analytiskt) hantera alltsedan decennier? Hur hanterar ekonomerna en situation då axiomen ställs på huvudet?⁴¹ Vårt argument är starkt:

ta bort den banala metaforiken och ett barn kan se att kejsaren är naken. Picasso bildliggjorde kaos i sin *Guernica*, han konstruerade en helhet av delar och fragment. Men ekonomerna är inga Picassos.

Kan – mot denna bakgrund – ett rimligt antagande vara att ekonomernas svaga länk är steget från teori till empiri? Så länge det är en tänkt ekonomi man behandlar framstår de ekonomiska teorierna som oproblematiske – slutsatserna följer närmast logiskt av premisserna.⁴² Men problemet uppstår när de teoretiska antagandena bestämmer slutsatsen även i den empiriska analysen. En central fråga är därför om inte ett mer induktivt arbetssätt med begreppsgenerering skulle resultera i mer adekvata förklaringsmodeller.

Till slut

Vi har sett att metaforerna på 90-talet beskriver en situation utom mänsklig kontroll. Man kan lika lite påverka de ekonomiska svängningarna som vilken väg vinden ska blåsa. Marknaden har dykt upp som en utanförstående kraft, osynlig men allestädes närvarande.

Men vad innebär det egentligen att uppfatta ekonomin som en process utan subjekt? Ansvar är ett attribut till subjektet. Konstruerar man ekonomin som en självgående process har man samtidigt hittat en mekanism för att frångkoppla subjektet från processen och därmed ansvaret. Denna avsubjektivering innebär att processen framstår som objektiv.

I den här artikeln har vi belyst några verksamma ekonomiska metaforer i den offentliga diskursen. Avslutningsvis vill vi emellertid – med största respekt för ekonomernas professionalitet på området – kompensera den något ensidiga metaforiken, genom att medvetet likna marknaden vid en evig rättegång, där en ansiktslös domare outtröttligen producerar domslut som ingen jury kan påverka, ingen riksdag lagstifta om, och där ”straffet” aldrig kan överklagas.

NOTER

¹ Vi har fått värdefulla kommentarer från vänner och kollegor. Ett särskilt tack till Agneta Hugemark och Jacob Westberg.

² B. Elfstrand i *Ekonomiska klubben* den 22 juli 1995.

³ Naturligtvis är det skillnad på ekonomers (interna) diskurs och den samhälleliga diskursen om ekonomin. Samtidigt vet vi att ekonomers diskurs har fått starkt genomslag i den samhälleliga och politiska diskursen (se t ex Hugemark 1994). Den har också kommit att i hög utsträckning internaliseras i människors medvetanden. Vi har i den här artikeln velat fånga ekonomernas diskurs som den kommer till uttryck på den offentliga arenan, här genom radioprogram samt tidningsartiklar. Artiklarna är hämtade från Pressarkivet i Uppsala, under klassificeringen 'ekonomisk teori' under tiden 1993–95.

⁴ Tjänstgörande ekonomer i *Ekonomiska Klubben* denna sändning var Annika Melander, Olle Djerf, Leif Vindevåg, Björn Elfstrand och Pehr Wissén. Programledare var Bo Sigheden. Eftersom vi studerar den allmänna språkanvändningen inom den ekonomiska diskursen, så har vi inte ansett det meningsfullt att identifiera de enskilda aktörernas inlägg i det följande,

utan vi har valt att hänvisa uteslutande till *Ekonomiska Klubben*. Detta är ett radioprogram där fackekonomer diskuterar aktuella ekonomiska frågor. Möjligen kan det vara så att de här har ambitionen att göra mer populära framställningar för en bredare publik. Vi menar att detta inte gör det mindre relevant för oss att studera deras diskurs i detta forum. Tvärtom. Det är just i sådana publika forum som relevansen av ekonomisk teori för analys av den empiriska verkligheten ställs på prov. Teoretiska modeller utan koppling till empirin blir då otjänliga.

⁵ *Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.

⁶ De välkända metaforteoretikerna Lakoff och Johnson hävdar att vårt begreppsliga system är metaforiskt till sin natur, och att mänskliga tankeprocesser därför till stor del är metaforiska (1980: 3, 6).

⁷ Lakoff och Johnson talar om 'strukturella metaforer' när ett begrepp metaforiskt struktureras genom något annat och liknande (1980: 14). Andra typer av metaforer är 'orientational metaphors' som anger spatial orientering, t ex upp-ner, inne-ute, framför-bakom och 'ontologiska metaforer' som indikerar innehållslig substans.

⁸ Jfr Moscovici om familjariseringsprocessen beträffande vad han kallar *sociala representationer*: "the angle from which a group will try to cope with the non-familiar, will be determined by the images, concepts and languages shared by that group. What matters most is not the group's judgment, but its conventions and memories" (Moscovici 1981: 189)

⁹ Kanske kan därför metaforerna sägas öka fenomenets valör eller symboliska kapital.

¹⁰ Enligt Barthes definieras en myt inte utifrån sitt innehåll, men utifrån sin *form*. Myten är en form för att förmedla ett budskap, eller med andra ord, myten är en förståelseform. Vi är uppmärksamma på den kritik som Barthes senare har riktat mot sina tidigare teorier, bl a användningen av begreppet myt. Se t ex Barthes 1989. Vi har dock inte funnit denna kritik relevant för vårt arbete.

¹¹ Jfr Thyssen 1994. Han hävdar dock att myten som mekanism för systematisk blindhet inte fungerar längre, eftersom varken religiösa eller politiska system kan upprätthållas med hjälp av sådan förenkling som det innebär att val osynliggörs eller inte tillåts att diskuteras. Vi menar tvärtom att myten som form är tidlös, men att innehållet i myterna naturligtvis skiftar. Däremot skulle man kanske kunna hävda att myter inte längre har traditionen som omnipotent väktare, eftersom traditionens auktoritet och normerande kraft har minskat. Samtidigt har den moderna maktutövningen blivit alltmer subtil och det gäller även makt att definiera verkligheten och upprätthålla dessa verklighetsdefinitioner (jfr Foucault). Det är därför långt ifrån självklart att myternas makt har minskat.

¹² Nödvändighetsdiskursen är en tankefigur eller en diskursiv form som kan fyllas med varierande innehåll.

¹³ Jfr följande citat av en politisk ledarskribent: "Sverige är inte ekonomiskt suveränt. Och därmed är ofrånkomligen också den politiska suveräniteten starkt begränsad. Eller anorlunda uttryckt: den politiska suveräniteten är en suveränitet att bestämma hur vi ska anpassa oss till tvingande internationella faktorer [. . .] Med detta är inte sagt hur anpassningen ska ske, däremot att anpassning måste ske och att *anpassningen i själva verket är politikens huvuduppgift*. Med detta är samtidigt sagt att politiken, om än inte suverän, är utomordentligt viktig" (Mats Svegfors i SvD 21/5 1993, vår kurs.).

¹⁴ Moscovici skriver: "each commonplace statement hides, in its very banality, an immense amount of knowledge, a condensed culture and a mystery, which constitute its compelling strength and attraction. 'Is there anything more delightful in nature', Baudelaire asked, 'anything more fruitful and positively more *exciting* than a commonplace remark?' Or, I might add, anything more effective from the point of view of the collectivity?" (Moscovici 1981: 192).

¹⁵ Södersten i *Svenska Dagbladet* den 26 maj 1995.

¹⁶ Myter enligt Edman, *Smålandsposten* den 19 maj 1995.

- ¹⁷ *Ekonomiska klubben*, den 22 juli 1995.
- ¹⁸ *Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.
- ¹⁹ Exempler som följer är hämtade från en presentation av Keynes tänkande i Barber 1971: kapitel 4.
- ²⁰ Textalor om *jämviktsläge, anpassningsrörelser* för att återställa jämvikten etc (text ex Barber 1971: 242 ff). Se även nedan om balansmetaforer.
- ²¹ Se text ex *Dagens Nyheter* den 12 september 1994, *Svenska Dagbladet* den 8 december 1992, *Svenska Dagbladet* den 26 maj 1995.
- ²² *Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.
- ²³ Jfr *Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.
- ²⁴ Rae och Drury hittar för övrigt också vädermetaforik i sin analys av tidningsretoriken om ekonomisk recession i Storbritannien (1993: 343).
- ²⁵ *Rapport* den 16 november 1995.
- ²⁶ *Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.
- ²⁷ Mats Svegfors citerad i *Dagens Nyheter* den 25/1 1996.
- ²⁸ Se text ex *Svenska Dagbladet* den 26 maj 1995 och den 6 maj 1995
- ²⁹ *Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.
- ³⁰ *Svenska Dagbladet* den 16 december 1994, *Aftonbladet* 24 maj 1995, *Svenska Dagbladet* den 26 maj 1995.
- ³¹ *Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.
- ³² Se text ex *Dagens Nyheter* den 15 april 1995 och 6 december 1994, *Svenska Dagbladet* den 16 december 1994 och 8 december 1992.
- ³³ Om sjukdom som metafor, se Susan Sontags bok med denna titel (1989).
- ³⁴ Se text ex *Dagens Nyheter* den 15 november 1994 och 22 mars 1995 och *Svenska Dagbladet* den 23 december 1992 och 26 maj 1995.
- ³⁵ *Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.
- ³⁶ Om begreppet *anonym auktoritet*, se Fromm 1987:23.
- ³⁷ Lagercrantz 1970: 31f. Citatet är taget ur sitt sammanhang och har inte med vårt tema i övrigt att göra.
- ³⁸ Ekonomin som oberoende av mänskliga handlingar är naturligtvis en myt.
- ³⁹ Moscovici talar om två processer genom vilka vi kan bli bekanta med och bringa reda i det okända; en familjariseringsprocess där det främmande förankras i vardagliga föreställningar och erfarenheter, och en objektifieringsprocess genom vilket abstrakta fenomen transformeras till något närmast fysiskt (1981: 192). Genom dessa processer genereras sociala representationer, menar Moscovici.
- ⁴⁰ Om professionernas makt, se till exempel Selander 1989.
- ⁴¹ Jfr: "Av tradition så har man högre inflation om man har hög tillväxt. Men nu verkar ju det också som mycket talar för att den typen av gamla samband de stämmer inte längre. Utan att man kan faktiskt förena hög tillväxt med låg inflation" (*Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995).
- ⁴² Om tendensen i ekonomisk analys att sammanblanda logiska och empiriska utsagor, se exempelvis Granqvist 1994.

LITTERATUR

- Barber, W. J. (1971) [1967] *De ekonomiska idéernas historia*. Stockholm: Aldus.
- Barthes, R. (1989) "Mythology Today", ss 65–68, i *The Rustle of Language*. Berkeley och Los Angeles: University of California Press.
- Barthes, R. (1991) [1957] *Mytologier: Om "mytene" i den moderne tids hverdag*. Oslo: Gyldendal.
- Brante, T. (1995) "Sociologi" ss 35–36, i *Nationalencyklopedin*, band 17. Höganäs: Bra Böckers Bokförlag.

- Baudrillard, J. (1991) [1982] *I skyggen av de tause majoriteter*. Oslo: Cappelen.
- Ebbestad Hansen, J-E. (1994) *Odd Nerdrum*. Oslo: Aschehoug Forlag.
- Edelman, M. (1971) *Politics as Symbolic Action: Mass Arousal and Quiescence*. Chicago: Markham Publishing Company.
- Eliade, M. (1994) [1957] *Det hellige og det profane*. Oslo: Gyldendal.
- Finkelkraut, A. (1994) [1987] *Tankens forræderi*. Oslo: Cappelen.
- Fromm, E. (1987) [1943] *Flykten från friheten*. Stockholm: Natur och kultur.
- Gamson, W. och A. Modigliani (1989) "Media Discourse and Public Opinion on Nuclear Power. A Constructionist Approach", *American Journal of Sociology*, 95 (1), ss 1–37.
- Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Granqvist, R. 1994 "Ger köp-sälj-system effektivare vård? Om Stockholmsmodellens följder", *Häften för kritiska studier*, 27 (2–3), ss 53–66.
- Hansen, P (1995) [1993] *Hannah Arendt: Politik, historia och medborgarskap*. Göteborg: Daidalos.
- Hugemark, A. (1994) *Den fängslade marknaden: Ekonomiska experter om välfärdsstaten*. Lund: Arkiv.
- Jensen, A. (1994) *Gud Leser ikke romaner*. Oslo: Cappelen.
- Johannesson, K. (1990) *Retorik eller konsten att övertyga*. Stockholm: Norstedts.
- Koselleck, R. (1985) *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. Cambridge: the MIT Press.
- Lagerkrantz, O. (1970) *Att finnas till. En studie i James Joyces roman Odysseus*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Lakoff, G. och M. Johnson (1980) *Metaphors We Live By*. Chicago och London: The University of Chicago Press.
- Leary, D. E. (1995) "Naming and Knowing: Giving Forms to Things Unknown", *Social Research*, 62 (2), ss 215–237.
- McCloskey, D. N. (1986) *The Rhetorics of Economics*. Brighton: Harvester Press
- McCloskey, D. N. (1995) "Metaphors Economists Live By", *Social Research*, 62 (2), ss 267–298.
- Moscovici, S. (1981) "On Social Representations", ss 181–209, i Forgas, J. P. (red.) *Social Cognition*. London: Academic Press.
- Nordahl, H. (1994) *Retorik*. Oslo: Grøndahl Dreyer.
- Rae, J. och J. Drury (1993) "Reification and evidence in rethoric on economic recession: some methods used in the UK press, final quarter 1990", *Discourse&Society*, 4 (3), ss 329–356.
- Selander, S. (red.) (1989) *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap. Professionaliserings sociala grund*. Lund: Studentlitteratur.
- Sontag, S. (1989) [1977] *Sjukdom som metafor*. Stockholm: Brombergs.
- Stråth, B. (1994) "Konstruktion, inte tradition", *Svenska Dagbladet*, 21 maj.
- Thyssen, O. (1994) *Kommunikation, kultur og etik*. Köpenhamn: Handelshøjskolens Forlag.
- Williams, R. (1993) [1952] *Drama from Ibsen to Brecht*. London: The Hogart Press.

ÖVRIGA KÄLLOR

- Aftonbladet* den 24 maj 1995.
- Dagens Nyheter*
- Ekonomiska Klubben* den 22 juli 1995.
- Rapport* den 16 november 1995
- Smålandsposten* den 19 maj 1995.
- Svenska Dagbladet*

ABSTRACT

This article sets out to examine the language used in the public discourse on the economy in Sweden. We investigate the metaphors used by economists in public discourse, and show how they function to depoliticize economic policy making. Theoretically, we introduce the notion of 'the surplus value of metaphors' and by this, we develop the connection between metaphor and myth. We also try to show how myths mask themselves as common sense. Finally, we argue that the economic profession has difficulties in conceptualizing the contingent and rapidly changing economic developments in contemporary society, and that the common sense metaphors function to construct sense while failing to provide explanation.